

Cyrus Ala'i, "Cartography and Maps of Ancient Iran," *Iran Nameh*, 27:2-3 (2012), 66-77.

نقشه‌نگاری و نقشه‌های قدیمی ایران

سیروس علایی

نقشه‌شناس و پژوهشگر

Cyrus Ala'i

cyrus.alai@mypostoffice.co.uk

سیروس علایی متولد ایران از دانشکده فنی دانشگاه تهران در سال ۱۹۵۱ در رشته مکانیک دیپلم مهندسی گرفت و با احراز رتبه اول موفق به دریافت نشان درجه اول فرهنگ شد. او سپس دکترای خود را در مهندسی مکانیک از دانشگاه فنی برلین دریافت کرد و چند سال بعد دوره مدیریت صنعتی را در دانشگاه سیراکوز آمریکا به انجام برد. مدت هشت سال در دانشگاه تهران به تدریس پرداخت و هم‌زمان به تأسیس و مدیریت مجموعه‌هایی از شرکت‌های فنی دست زد از جمله بزرگ‌ترین سردخانه‌های کشور در آن زمان و نیز گسترده‌ترین شبکه آتشنشانی در ایران. از سال ۱۹۸۴ به مطالعه تاریخ نقشه‌نگاری و جمع‌آوری نقشه‌های قدیمی ایران پرداخت. وی از سال ۱۹۹۰ پژوهش و کار خود را روی تاریخ نقشه‌نگاری ایران متمرکز کرد که به تألیف دو کتاب نقشه‌های عمومی ایران و نقشه‌های خصوصی ایران انجامید.

گوته (Goethe) شاعر نامدار آلمانی می‌گوید: "اگر می‌خواهی شعر را به درستی بفهمی باید وارد عالم شاعران شوی." به پیروی از این متفکر بزرگ باید گفت که اگر کسی بخواهد نقشه‌های جغرافیایی را بفهمد و از آن سود برد، باید وارد عالم نقشه‌نگاران شود. امیدوارم این مقاله کوتاه راهنمایی باشد که دست نفوس

ISSN 0892-4147 print/ISSN 2159-421X online/2012/27.2-3/66-77.

نقشه‌نگاری و مدنیت

۱) نقشه و نقشه‌نگاری چیست؟

این نخستین پرسشی است که در این راستا از ذهن بسیاری می‌گذرد. نقشه که آن را در سده‌های پیشین "شکل" و "صورت" نیز گفته‌اند، علم و هنر نمایش تصویری پدیده‌های فیزیکی زمین است.^۱ در دهه‌های اخیر این واژه مفهوم گسترده‌تری یافته و تعریف‌های جامع‌تری از "نقشه‌نگاری" شده است. از جمله انجمن نقشه‌نگاری بریتانیا (The British Cartographic Society) در سال ۱۹۶۴ آن را "هنر و صنعت تولید نقشه و مطالعه آن را به عنوان سند علمی و هنری" توصیف کرده است. بر این اساس "نقشه شامل تمام انواع آن از مسطح و برجسته و کره‌های جغرافیایی و قبله‌نماها و تصویرهای کیهانی و نمودارهای نجومی است."^۲ اگر در نظر بگیریم که ترجمه لفظی واژه جغرافی (Geo-graphy) که در زبان یونانی آمده، زمین‌نگاری است، باید بپذیریم که دانش جغرافیا با ترسیم نقشه آغاز شده است. کاوش‌های باستان‌شناسی این واقعیت را تأیید می‌کند. از جمله قدیمی‌ترین اثر شناخته شده جغرافیایی نقشه‌ای است که در حدود ۲۳۰۰ پیش از میلاد روی یک لوحه گلی نقش شده و در کاوش‌های "یورگان‌تپه" در میان‌رودان (بین‌النهرین) واقع در کشور امروزی عراق به دست آمده است. اصل این لوحه در موزه سامی دانشگاه هاروارد محفوظ است.^۳ (شکل ۱ - صفحه بعد)

این نقشه سرزمین بین کوه‌های زاگرس ایران در شرق و بلندی‌های کرکوک عراق در غرب را نشان می‌دهد. در بالا (شمال) و پایین (جنوب) این نقشه دو رشته‌کوه به صورت تعدادی نیم‌دایره قرار دارد، و در میان آنها رودخانه‌ای به شکل چند خط موازی ترسیم

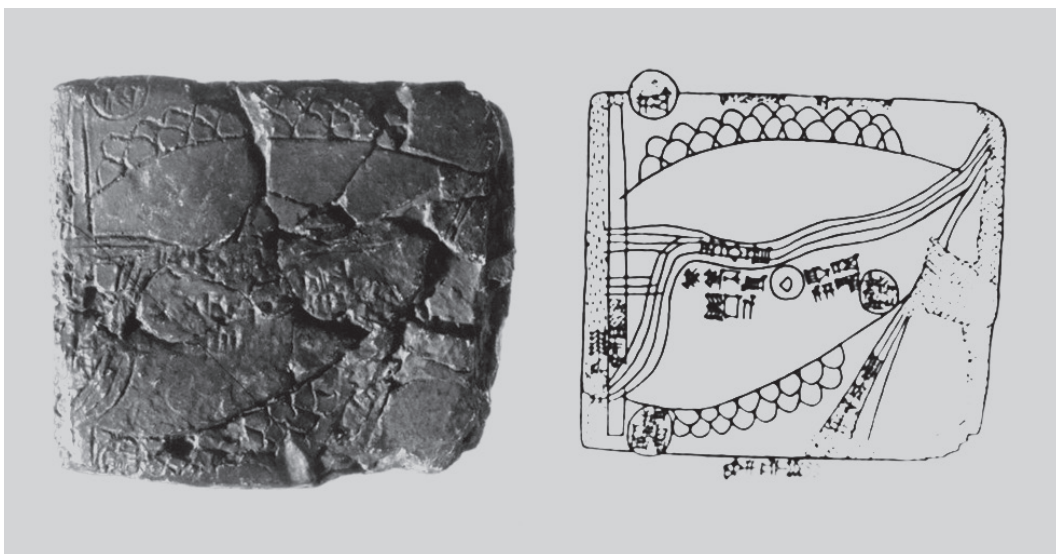
علاقمند را بگیرد و در پهنه وسیع نقشه‌نگاری به سرعت بگرداند، و وقتی به بخش نقشه‌های ایران رسید قدری درنگ کند و توضیح دهد. امید است که اهمیت و کاربرد نقشه برای دوستان فرهنگ ایران بیش از پیش روشن شود و آنان بتوانند در پژوهش‌ها و انتشارات خود از نقشه استفاده کنند.

^۱ Encyclopaedia Britannica, 15th edition, 1981, Vol. II, p. 600.

^۲ در این مقاله تاریخ‌ها میلادی است مگر آنکه نوع دیگری ذکر شده باشد.

^۳ G. B. Harley and David Woodward, *History of Cartography* and vol. I (Chicago: University of Chicago Press, 1987), xv.

^۴ P.D.A. Harvey, *The History of Topographical Maps, Symbols, Pictures, and Surveys* (London: Thames and Hudson, 1980), 49-50; Harley and Woodward, *History of Cartography*, 114, figure 6.10; Cyrus Alai, *General Maps of Persia* (Leiden: Brill, 2005), 2.

خود را کامل کرد و آن را با توضیحاتی مفصل در سال ۱۹۳۷ منتشر ساخت. هدف نگارنده معرفی کتاب مذکور در این مقاله فشرده نیست،^۶ بلکه اشاره به این نکته است که این کتاب به احتمال قوی با نقشه‌ای همراه و شاید خود شرح نقشه مذکور بوده است. نویسنده گمنام در فصل سخن اندر ناحیت عرب و شهرهای آن، می نویسد: "... و این همه پدید کردیم اندر صورت تا پیداتر بود."^۷ و نیز در فصل، سخن اندر ناحیت روم، آورده: "و این ناحیت‌ها یا ده ها و بزرگ و آنچ (آنچه) هست از شهرها آنست که ما بر صورت بنگاشتیم و پدید کردیم."^۸ منظور از "صورت" در این سطور نقشه جغرافیایی است. نمونه دیگر نقشه فارس ترسیم حاج میرزا حسن حسینی فسایی ابن میرزا حسن شیرازی است. حسن فسایی در سال ۱۸۵۷ به مسافرت‌های متعددی در استان فارس دست زد و اطلاعات جغرافیایی وسیعی گرد آورد و با استفاده از نقشه‌برداری‌های الکساندرکیت جانستون اسکاتلندی نقشه جامعی از استان فارس تهیه کرد. فسایی در سال ۱۸۷۲ نقشه خود را به شاهزاده ظل‌السلطان، پسر ارشد ناصرالدین‌شاه که در آن زمان فرمانروای اصفهان و فارس بود، ارائه داد. وی همچنین در سال ۱۸۷۶ با تشویق فرهادمیرزا نسخه تکمیل شده‌ای از نقشه فارس را به حضور شاه قاجار برد. (شکل ۲)

شده است که از این کوه‌ها آب می گیرد. وجود این نقشه اثبات می کند که مردم فلات ایران و سرزمین‌های وابسته از دوران باستان به نقشه توجه داشته‌اند، و نقشه جغرافیایی پدیده‌ای جدید یا اروپایی نیست. البته بعدها توضیحاتی روی نقشه‌ها آمده، و گاه به علت نبودن جا در همان صفحه یا صفحه‌ای جداگانه درج شده، و به تدریج به تفصیل گراییده و جغرافیای بیانی را به وجود آورده است.

گاهی نیز کتاب‌های جغرافیا بدون نقشه‌ای که موضوع اصلی آن کتاب‌ها بوده به دست ما رسیده است. نمونه آن یکی کتاب حدودالعالم من المشرق الی المغرب است که آن را قدیمی‌ترین و مهم‌ترین جغرافیای بیانی دوره شکوفایی اسلامی دانسته‌اند.^۹ عنوان یا نام این کتاب، که به وسیله نویسنده ایرانی گمنامی به فارسی نسبتاً روانی تحریر شده، در بعضی تذکره‌های قدیمی آمده است، ولی نسخه‌ای از آن به دست نیامده بود، تا آنکه در سال ۱۳۱۰ قمری (۱۸۹۲م) نسخه خطی یکتایی را که در دست است دانشمند و کتاب‌شناس شهر بهایی‌مذهب، ابوالفضایل گلپایگانی، در شهر بخارا شناسایی و خریداری کرد. او کتاب را که نسخه اصلی آن نوشته ۹۸۲ و قدیم‌تر از شاهنامه فردوسی است به تومانسکی شرق‌شناس روسی هدیه کرد به شرطی که به خاطر علم و دانش آن دست‌نوشته را چاپ کند تا از میان نرود. مینورسکی دیگر شرق‌شناس روسی وقتی ساکن پاریس بود به ترجمه این اثر از فارسی به انگلیسی همت گماشت. او با کمک محمد علامه قزوینی که در آن زمان در کتابخانه ملی فرانسه مشغول پژوهش بود، ترجمه

^۶ اصل دستنویس این کتاب در موزه آسیایی آکادمی روسیه محفوظ است. این کتاب با استفاده از ترجمه انگلیسی آن به کوشش منوچهر ستوده در سال ۱۳۶۲ (۱۹۸۳) در انتشارات طهوری تهران به چاپ رسید. عنوان ترجمه انگلیسی کتاب توسط مینورسکی شرق‌شناس روسی The Regions of the World است.

شکل ۱ (سمت راست):

شکل ۱: لوحه گلی، ۲۳۰۰ پیش از میلاد که قدیمی ترین نقشه جغرافیایی شناخته شده است، و منطقه ای را بین کوه های زاگرس ایران و ارتفاعات کرکوک عراق نشان می دهد.

شکل ۲ (سمت چپ):

نقشه فارس اثر میرزا حسن فسایی، چاپ ۱۸۹۵ در تهران، اندازه های اصلی، ۱۲۵ در ۱۸۲ سانتی متر

نشاط می آیم. هدف جهانگردی که بسیاری برای آن رنج و هزینه سفرهای دور و دراز را پذیرا می شوند، در درجه اول همین مشاهده است، در حالی که تجربه ثابت کرده است که دانش آموزان از خواندن جغرافیای بیانی که نوع کلاسیک آن بیشتر شامل اسامی غیر مانوس است، رنج می برند و از آن گریزانند. شاید به این ملاحظه است که در روش های جدید آموزش در کودکان و دبستان ها نقشه های بزرگی را به دیوار کلاس های درس می آویزند، و کودکان و دانش آموزان با کنجکاوی و رغبت به این نقشه ها نگاه می کنند و جغرافیا را آسان تر می آموزند.

تفاوت دیگر جغرافیای بیانی با نقشه (جغرافیای ترسیمی) این است که آنچه را مطالعه یک کتاب فطور جغرافیا ظرف ساعت ها خواندن به ذهن منتقل می کند، می توان با نگاه به نقشه در مدتی کوتاه تر دریافت و به جای ورق زدن برگ های کتاب، با گردانیدن چشم روی نقشه مکرر کسب اطلاع کرد، و مقادیر جغرافیایی را از فاصله ها و تراکم آبادی ها و طول رودخانه ها و بلندی کوه ها و مانند آن را به آسانی و سرعت مورد مقایسه قرار داد. به گفته توماس فولر (Thomos Fuller) واعظ شهیر انگلیسی در سده هفدهم "چشم از یک نقشه بیشتر می آموزد تا گوش از یک سخنرانی کامل."

ناصرالدین شاه که از ملاحظه نقشه مزبور به وجد آمده بود، دستور داد که وی شرح جامعی نیز در توضیح نقشه خویش بنگارد. توضیح مفصل میرزا حسن فسایی به صورت کتابی با عنوان فارسنامه ناصری جداگانه و بدون نقشه در سال ۱۸۹۲ به طبع رسید، و این در حالی است که کتاب مذکور چیزی جز شرح نقشه فارس نبوده است. نقشه فسایی در سال ۱۸۹۵ به صورت برگی جدا به ابعاد ۱۲۵ در ۱۸۲ سانتی متر در تهران به طبع رسید، و در نتیجه ارتباط بین نقشه جغرافیایی و کتابش که شرح تفصیلی آن است، از بین رفت.

۲) نقشه و طبیعت

کودک وقتی چشم بر جهان می گشاید، از یک سو با دیدن خورشید و ماه و ستارگان در آسمان، و از سوی دیگر با مشاهده دستاوردهای بشری چون شهر و ده و آبادی و نیز عوامل طبیعی مانند دشت و کوه و رودخانه و دریا، به تدریج محیط زیست خود را می شناسد. اگر این پدیده را شناسایی طبیعی بنامیم، عاقلانه آن است که تعلیم جغرافیا را نیز بر همین اساس قرار دهیم. و آن ارائه نقشه هایی است که همین عوامل را شبیه به طبیعت در مقابل چشم ما می گذارند. ما از مشاهده طبیعت و آنچه بشر بر آن افزوده کمتر احساس خستگی و کم حوصلگی می کنیم، بلکه برعکس به ذوق و

۳) نقشه قدیمی ترین وسیله ارتباطات بشری
روزنامه تایمز لندن (The Times) به مناسبت چاپ جدیدی از اطلس جغرافیایی، تایمز نوشت:

۲ اگر فرصتی دست دهد، در آینده مقاله مستقلی درباره این کتاب مهم به زبانی که مفهوم عام باشد ارائه خواهم کرد.

۴ حدود العالم، به کوشش منوچهر ستوده (تهران، انتشارات طهوری، ۱۳۶۲)، ۱۶۵.

۵ ستوده، حدود العالم، ۱۸۵

"بشر برای ارتباط بین افراد خود سه رسانه مهم زبان و موسیقی و نقشه را به وجود آورده است، و از آن میان نقشه به مراتب قدیمی تر است." ^۹ در کاوش‌های باستان‌شناسی که به تازگی در ترکیه انجام گرفته، نقشه شهری به دست آمده که روی دیواری گلی حک شده است. قدمت این نقشه را باستان‌شناسان حدود ۶۰۰۰ سال پیش از میلاد حدس زده اند. اهل خبره هنوز روی این کشف جالب مهر تایید نزده‌اند، ولی اگر درستی آن اثبات شود، در مقایسه هیچ موسیقی و زبانی را به این قدمت در دست نداریم.

صفت دیگر نقشه مانند موسیقی و ریاضیات جهانی بودن آن است. در حالی که متجاوز از ۵۰۰۰ زبان و لهجه‌های محلی شناخته شده است، علامت‌ها و رنگ‌های مورد استفاده در نقشه‌نگاری به تدریج جنبه عمومی و جهانی یافته و تنها اسامی جغرافیایی است که هنوز به زبان‌های مختلف نوشته می شود.

این نکته نیز قابل توجه است که نقشه دنیا با کره جغرافیایی تجسم توحید عالم زمینی ماست. بیشتر نفوسی که با فضاپیما گرد زمین چرخیده‌اند، نخستین احساس خود را که بیان کرده‌اند این بوده که دنیا یکی است و حد و مرزهای دست ساخت بشر از فضا قابل رؤیت نیست. یک جهان‌نما در درجه اول پیامی اصلی و غیرقابل انکار دارد که افراد بشر در کره‌ای واحد زندگی می‌کنند، و کره دیگری که قابل زیست باشد یا اصلاً وجود ندارد، و یا اگر موجود باشد در دسترس نیست. بنابراین با آنکه کشورها و استان‌ها و شهرها و محله‌ها و خانه‌ها متفاوتند، همه مردم باید در حفظ تنها زیستگاهی که دارند هماهنگ و کوشا باشند تا فرزندان و نوادگان آنان نیز زندگی مطمئنی داشته باشند.

هر چند این‌گونه جمله‌ها به نظر بعضی فیلسوفانه می‌نماید ولی تجربه نشان داده است که در عالم جغرافیا و نقشه‌نگاری، حفظ محیط زیست و قوانین و مقررات جهان‌شمول آن مقبولیت کامل دارد. به دیگر سخن اصل وحدت در کثرت آسان‌تر پذیرفته شده است.

۴) نقشه‌های دوبعدی

نقشه معمولاً مسطح است و واجد دو بعد که آنها را طول جغرافیایی (Longitude) یا نصف النهار و

عرض جغرافیایی (Latitude) یا مدار می‌نامند. با در دست داشتن طول و عرض جغرافیایی، هر بخش کوچکی از کره زمین را تا حد یک خانه مسکونی می‌توان روی نقشه‌های بزرگ مشخص کرد.

در زمان‌های قدیم که تصور می‌کردند جزیره‌های هفتگانه قناری (Canary Islands) آخرین خشکی‌های دنیاست، غربی‌ترین آنها را که "فرو" (Ferro) و امروزه "هیرو" (Hiero) نام دارد نصف‌النهار مبدأ (Prime Meridian) یعنی صفر درجه در نظر می‌گرفتند، و طول جغرافیایی دیگر نقاط کره زمین را نسبت به آن از غرب به شرق و از صفر تا سیصد و شصت درجه حساب می‌کردند. این اندازه‌گیری از ارقام امروزی که نسبت به نصف‌النهار گرینچ (Greenwich) محاسبه می‌شود ۱۸ درجه بیشتر است. در سده‌های هجدهم و نوزدهم وقتی ملی‌گرایی (Nationalism) در اروپا رونق گرفت، بعضی از کشورها پایتخت خود را نصف‌النهار مبدأ قرار دادند. نقشه‌های بسیاری در دست است که نصف النهار مبدأ در آنها از مادرید، لندن، پاریس، برلین، واشنگتن، و حتی تهران می‌گذرد. بعد از مذاکرات طولانی در اوایل سده بیستم توافقی بین عموم کشورها به وجود آمد که نصف‌النهار گرینچ را که از شرق شهر لندن می‌گذرد، مبدأ قرار دهند.

اما در مورد مدارها، نظر بر این که کره زمین گرد محور شمالی - جنوبی خود می‌گردد کوتاه‌ترین آنها به صورت یک نقطه در دو قطب زمین و طولانی‌ترین آنها به صورت دایره بزرگی با پیرامونی معادل چهل هزار کیلومتر در خط استوا است.

۵) نقشه‌های سه‌بعدی و چهاربعدی

نقشه‌های سه‌بعدی یا برجسته (Relief maps) آنهایی است که کوه‌ها و به طور کلی بلندی‌ها و گودی‌های زمین را به صورت برجسته و تورفته با مقیاسی به مراتب بزرگتر از دو بعد طول و عرض می‌نمایاند. این روش به ویژه در بسیاری از کره‌های جغرافیایی به کار می‌رود.

اما داستان نقشه‌های چهاربعدی "پیچیده‌تر" و از مقوله دیگری است. در این نقشه‌ها "بعد زمان" وارد می‌شود، و می‌توان آنها را "تاریخ تصویری" نامید که بیان تاریخ در لباس نقشه است. طی پنج سده گذشته یعنی از سال ۱۴۷۷ که اولین نقشه‌های جغرافیایی به چاپ رسید، از تعداد قابل ملاحظه‌ای از عوامل

طبیعی و ساخته‌های بشری نقشه‌هایی با فاصله‌های زمانی کوتاه یا بلند ترسیم شده است. ملاحظه و مقایسه هر یک از این دسته نقشه‌ها روشنگر تغییرات یک عامل طبیعی یا ساخته بشری در طول زمان معینی است. مانند تغییرات ساحل دریاها و مسیر رودخانه‌ها و نیز تغییر وضع جنگل‌ها، راه‌ها، شهرها و دیگر عوامل جغرافیایی. به بیان دیگر هر دسته‌ای از این نقشه‌ها بخشی از سیر تحول طبیعت و تمدن را در دوره معینی در بر دارد، و آن را به صورت ترسیمی یا تصویری در مقابل چشم پژوهنده می‌گذارد. این نقشه‌ها جواب دادن به این پرسش مهم را آسان می‌کند که محیط زیست ما در سابق چگونه بوده و چه تحولاتی را طی کرده که به وضع حاضر انجامیده و در آینده به کدام سو متوجه و در چه مسیری در حرکت است.

۶ نقشه و محیط‌زیست

تا میانه سده بیستم توجه زیادی به حفظ و حراست محیط زیست نبود، ولی بعد از آن که آگاهی عمومی نسبت به این موضوع حیاتی به تدریج بیشتر شد، نقشه جغرافیایی نقش مهمی را در تهیه طرح‌های اجرایی حفظ محیط زیست عهده‌دار گردید. نقشه‌های چهاربعدی که به آن اشاره شد تاریخچه مناطق زلزله‌خیز و سیل‌گیر و نیز سابقه بادها و طوفان‌های هوایی و جریان‌های دریایی و مناطق کشت نباتات سمی و محدوده‌های آفات نباتی و امثال آن را در برابر دید مأموران رسمی و گروه‌های علاقه‌مند و نگران قرار داد، و آنان را در طرح‌های مبارزه با این آفات طبیعی یا مصنوعی در حفظ محیط زیست یاری کرد.

۷ نقشه در ارتباط با جامعه

در سده بیستم، دانشمندان و پژوهندگان متوجه نقش انکارناپذیر نقشه در ارتباط با تمدن و جامعه شدند و از آن نه تنها در مسایل مربوط به محیط زیست، بلکه در طرح‌های مربوط به تراکم جمعیت و حرکت مهاجران و پناهندگان و سیر صنعت و تجارت سود بردند.

نقشه‌های موضوعی (Thematic Maps) از جمله در مورد گسترش یا پسرفت باورهای فلسفی و اجتماعی و مذهبی ابزار مؤثری برای برنامه‌ریزان به شمار آمد. آن دسته از نقشه‌های موضوعی که حدود گسترش امراض مسری و خطرناک را در مناطق و دوره‌های مختلف نشان می‌داد، مورد توجه برنامه‌ریزان بهداشت عمومی در سطح محلی و ملی

و جهانی واقع شد. در این راستا می‌توان گفت که هر پژوهش علمی، به ویژه علوم انسانی، به دو بستر زمان و مکان تکیه دارد. حتی علم فیزیک را نیز نمی‌توان خارج از محدوده زمان و مکان مطالعه کرد. هر پژوهشی که بر این دو بستر تکیه نداشته باشد به خیال‌پردازی و داستان‌سرایی می‌انجامد. در ارتباط با این واقعیت تاریخ نماینده زمان، جغرافی نماینده مکان، و نقشه‌های چهاربعدی نماینده زمان و مکان است.

۸ نقشه در ارتباط با سیاست و قدرت

بنا بر آنچه گفته شد کاربرد نقشه تنها ارائه تصویری اطلاعات جغرافیایی نیست، بلکه در کمتر زمینه‌ای است که نقشه به نوعی به کار نرفته باشد، از جمله در ارتباط با سیاست و قدرت نقشی قابل ملاحظه داشته است.

در نمایشگاهی که از نقشه‌های بزرگ دیواری در سال ۲۰۱۰ در کتابخانه بریتانیا برپا بود، این واقعیت جلوه‌گری می‌کرد که در سده‌های گذشته بسیاری از فرمانروایان برای نمایش عظمت قلمرو حکومت خود و تأثیرگذاری روی میهمانان و سفیرانی که به ملاقات آنان می‌آمدند، تالارهای پذیرایی خود را با نقشه‌های بزرگ دیواری می‌آراستند، و دامنه حکومت خویش را که در آن نقشه‌ها به رنگی خاص نموده شده بود، در معرض دید آنان قرار می‌دادند. ارتفاع چندمتری این نقشه‌ها به روشنی می‌رساند که هدف از نصب آنها کسب اطلاعات جغرافیایی نبوده است. چه از کف تالار با چشم غیر مسلح چنین اطلاعاتی را روی این نقشه‌ها نمی‌توان خواند. هدف اصلی از ارائه این نقشه‌ها نمایش عظمت صاحبان قدرت بوده است. از آنجا که بحث درباره این مطلب خارج از حوصله این مقاله است، علاقمندان می‌توانند خود به کتاب نقشه‌های شکوهمند که در شرح نمایشگاه مذکور تدوین شده است مراجعه کنند.^{۱۰}

دیگر کاربرد سیاسی نقشه مواردی است که فرمانروا اهداف سیاسی خود را که در تلاش وصول به آنهاست، از پیش روی نقشه به صورت واقعیت مسلم منعکس می‌کند تا زمینه مساعدی برای اقدامات بعدی خود فراهم کرده باشد. برای نمونه به نقشه عثمانی ابراهیم متفرقه

^{۱۰}The Times, no. 64463 (14 October 1992).

^{۱۱}Peter Barber and Tom Harper, *Magnificent Maps, Power, Propaganda, and Art* (London: The British Library, 2010).

شکل ۳: ممالک ایران، از ابراهیم متفرقه، چاپ استانبول، ۱۷۲۹ ابعاد اصلی ۴۸ در ۵۸ سانتی متر

ابراهیم متفرقه (Ibrahim Muteferrika) که عنوان آن "ممالک ایران" است می‌نگریم. (شکل ۳)

به ثمر رسانیده بود، بعد از حدود ۲۶۰ سال به قلمرو عثمانی آورده و نخستین چاپ‌خانه عثمانی را دایر کرده است. استعداد ذاتی، دانش و کاردانی و نوآوری ابراهیم سبب شده که در دستگاه حکومت عثمانی به سمت وزارت ارتقا یابد و از نظر سیاسی با حکومت صفوی درگیر شود. او جغرافی‌دان یا نقشه‌نگار حرفه‌ای نیست، و با نظر کردن سطحی به نقشه وی معلوم نمی‌شود که به چه علتی یکباره تصمیم به تهیه نقشه‌ای از ایران گرفته است که تنها نقشه‌ای است که از او می‌شناسیم. ولی با توجه عمقی به نقشه وی ملاحظه می‌شود که در این نقشه دو خط متفاوت مرز ایران و عثمانی را معین می‌کند. خط اول همان مرز شناخته شده بین دو کشور است، ولی خط دوم مرز جدیدی است که از گوشه شمال شرقی دریای آزوف ابتدا به طرف مشرق، و در نزدیکی دریای خزر به سوی جنوب، امتداد می‌یابد و از آذربایجان شرقی و غرب قزوین و خرم آباد و از خوزستان و غرب فارس می‌گذرد و به گوشه شمال غربی خلیج فارس می‌رسد. این مرز جدید بخش بزرگی از سرزمین‌های غربی ایران را به عثمانی

این نقشه که در سال ۱۷۲۹ در استانبول به چاپ رسیده رونگاری است از نقشه هومان آلمانی^{۱۱} (Johann Baptist Homann) که با تغییراتی روی یک صفحه جدید مسی حک شده و به چاپ رسیده است. مهم‌ترین این تغییرات یکی تبدیل اسامی جغرافیایی از لاتین به ترکی عثمانی است، و دیگر تغییر عنوان نقشه از "امپراتوری ایران" به "ممالک ایران" و نیز حذف کادر یا کارتوش^{۱۲} زیبای هومان و قرار دادن شرحی از تاریخ و جغرافیای ایران به جای آن است. برای فهم این نقشه باید دانست که ابراهیم متفرقه چه کسی است. او اهل مجارستان و آشنا با فرهنگ امپراتوری عظیم اتریش - هنگری است و زبان‌های آلمانی، لاتین و ترکی را به خوبی می‌داند، و در اوج قدرت امپراتوری عثمانی مسلمان شده و به استانبول آمده است. او صنعت چاپ با حروف متحرک را که در سال ۱۴۵۵ گوتنبرگ (Gutenberg) در شهر ماینز (Mainz) آلمان

ملحق می‌سازد و روی این خط مرزی در نقشه به ترکی عثمانی آمده است: "حدود ممالک عثمانیه."

بعد از جنگ جهانی دوم که بهای نقاشی‌های تزئینی به سرعت بالا رفت، و خریداری آنها برای بسیاری ممکن نبود، مدیران بانک‌ها و کارخانجات به نقشه‌های زیبای قدیمی روی آوردند و آنها را به بهای مناسب خریداری و زینت دفاتر کار و یا خانه‌های خود ساختند. در دهه‌های پایانی سده بیستم نقشه‌نگاران آثار خود را به نوعی دیگر با زیبایی توأم ساختند که باید آن را زیبایی طبیعی نقشه نامید. به ویژه در مورد نقشه‌هایی که برای جلب و راهنمایی جهانگردان به چاپ رسیده و یا برای مدرسه‌ها و دفاتر کار تهیه شده، این زیبایی طبیعی به آسانی قابل تشخیص است. به بیان دیگر، نقشه‌های جدید هم نیازهای جغرافیایی را پاسخگو هستند و هم چشم‌نوازند.

۱۰) بعضی سخنان پرمعنی و جالب در مورد نقشه

از سخنان جالبی که درباره نقشه‌های جغرافیایی در دست داریم می‌توان کتاب قطوری پرداخت اما در این مقاله به چند نمونه بسنده می‌کنیم.

"نقشه این فرصت را به بیننده می‌دهد که نه فقط سطحی به آن نظر کند، بلکه با نگاهی عمیق وارد لایه‌های مختلف آن شود، و هر بار به یافته‌های تازه‌ای دست یابد. به دیگر سخن، با نقشه‌نگار و مورخ که در آن لایه‌ها پنهان‌اند به تبادل افکار پردازد، و دریابد که آنان چگونه دانسته‌های به ظاهر ساده خود را می‌گسترند و یا به هم می‌آمیختند، و چه عواملی محرک آنان در خلق این تصویرهای قوی و تأثیرگذار بوده است. نقشه خیلی بیش از آن چیزی است که به چشم می‌آید. نقشه سندی علمی است که توانایی انسان را در تسلط به محیط خود تقویت می‌کند، و براین اساس می‌تواند ابزار مهمی برای تأثیرگذاری روی افکار عمومی باشد."^{۱۴}

"نقشه یکی از مهم‌ترین وسایل ارتباطات بشری است که به گفته مک لوهان (Mc Luhan) "بدون این وسیله دنیای علم و صنعت جدید شاید وجود پیدا نمی‌کرد."^{۱۵}

پزشک و فیلسوف و نویسنده انگلیسی رابرت برتون (Robert Burton) که در نیمه نخستین سده هفدهم می‌زیسته در کتاب معروف خود کالبدشناسی افسردگی (*The Anatomy of Melancholy*) می‌نویسد "یکی

باید در نظر داشت که محمود افغان در سال ۱۷۲۲ موفق به فتح اصفهان شد و امپراتوری صفوی که در زمان شاه سلطان حسین ناتوان شده بود، از هم فرو ریخت. در آن برهه از زمان عثمانی‌ها که مدام با صفویه در جنگ و ستیز بودند موقع را مغتنم شمردند و به غرب ایران لشکر تاختند. و بدون مواجهه با مقاومتی تا حدود همین مرز دوم پیشرفت کردند. بنابراین با اطمینان می‌توان گفت که ابراهیم متفرقه وزیر قدرتمند عثمانی برای آنکه سندی جهت الحاق استان‌های غربی ایران به عثمانی تهیه کرده باشد با عجله در حدود سال ۱۷۲۸ به ترسیم این نقشه پرداخت، و نسخه‌هایی از آن را (چاپ ۱۷۲۹) برای حکومت‌های اروپایی ارسال نمود تا زمینه مساعدی جهت اجرای اهداف سیاسی عثمانی آماده کند. اما اشرف افغان در سال ۱۷۲۸ از نادرقلی (نادرشاه بعدی) شکست خورد، و لشکر عثمانی در سال ۱۷۲۹ که سال چاپ همین نقشه است، در مقابل حمله نادر تاب نیاورد و به مرزهای سابق عقب نشست.

۹) نقشه و هنر

"با آنکه طبیعت نقشه‌نگاری علمی است، ولی مانند معماری وجه هنری نیز دارد که تاکنون به درستی بررسی نشده است."^{۱۳} نقشه‌های قدیمی که حاوی اطلاعات محدود جغرافیایی بود با اضافه کردن نقاشی‌های اسطوره‌ای جنبه هنری پیشرفته‌ای داشت. این حالت در سده هجدهم به اوج خود رسید، ولی با افزایش اطلاعات جغرافیایی که از نقشه‌برداری‌های جدید در سده‌های نوزدهم و بیستم به دست آمد، جنبه جغرافیایی نقشه بیشتر و وجه هنری آنها کمتر شد. از میانه سده نوزدهم این وجه هنری به تدریج تحلیل رفت و به صفر رسید. در نتیجه نقشه‌های قدیمی‌تر که به علت وجه هنری خود مورد علاقه مجموعه‌داران بود، بیشتر محفوظ ماند و نسخه‌های متعددی از هر یک از آنها موجود است، در حالی که بعضی از نقشه‌های ساده‌اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم که برای مجموعه‌داران جالب نبود، به کلی از بین رفته، و تک‌نسخه‌هایی از آنها در کتابخانه‌های معتبر به جای مانده است.

tion, (Chicago: University of Chicago Press, 2007).

^{۱۴}ترجمه ازبروشور نمایشگاه با عنوان «بیشتر از آنچه چشم می‌بیند»:

More than Meets the Eye, March 2011, Wallace De Witt, Decorative Arts Museum, Williamsburg, Virginia, USA.

^{۱۲}Johann Baptist Homann, *Imperii Persici* (Nuremberg: 1372); See Cyrus Alai, *General Maps of Persia*, plate 105, p. 149.

^{۱۳}کارتوش به معنای کادر تزئین شده است که عنوان نقشه را در بر می‌گیرد.

^{۱۴}Norman J. W. Thrower, *Maps and Civilization*, third edi-

از راه‌های رفع افسردگی و استراحت فکری نگاه کردن به نقشه‌های جغرافیایی است. "شاید دلیلش آن باشد که نقشه دید شخص را از محیط محدود خود فراتر می‌برد و متوجه دنیای وسیع‌تری می‌سازد. هر چند بیننده به یک صفحه یا کره کوچک نگاه می‌کند، در عالم اندیشه دنیای بزرگی را می‌بیند. علامت‌های قراردادی که روی نقشه ترسیم شده است جنگل‌های انبوه و بیابان‌های خشک و کوه‌های سر به آسمان کشیده و رودخانه‌های خروشان و دریا‌های بی‌پایان را در نظرش مجسم می‌سازد. بنابراین مشکلات خصوصی و محلی در مقابل عظمت جهان کوچک می‌نماید و فکر شخص آرام می‌گیرد.

۱۱) انواع نقشه‌های جغرافیایی

نقشه‌های جغرافیایی انواع بسیار دارد. و آنها را از دیدگاه‌های گوناگون تقسیم‌بندی کرده‌اند.

الف) از نظر مصالحی که حاوی نقشه است

نقشه‌های نخستین روی صفحه گلی و سنگی کنده شده است. سپس ترسیم نقشه روی چرم حیوانات و پارچه بویژه پارچه ابریشمی و بعد روی کاغذ رونق داشته، و نیز زیر سقف یا روی دیوار یا صفحه چوبی و فلزی و شیشه‌ای و کاشی لعابدار معمول بوده است. در دهه‌های اخیر نقشه‌هایی را روی بعضی وسایل منزل، مانند بشقاب و لیوان و یا روی بعضی پوشاکی‌ها چون پیراهن و کراوات و نیز پشت ورق بازی و جعبه‌های بسته‌بندی و امثال آن دیده‌ایم که جنبه تجاری دارد و گویای مقبولیت عمومی نقشه است. به تازگی بعضی کارخانجات شیمیایی مانند "دوپونت" آمریکا (Du Pont) نوعی کاغذ پلاستیکی به بازار آورده اند که می‌توان روی آن هرگونه نقشه و سندی را چاپ کرد. این نوع کاغذها در مقابل نور و حرارت و رطوبت و ضربه و فشار دوام بیشتری دارند و عمر نقشه را چند برابر می‌کنند.

ب) از نظر زمان

نقشه‌های پیش از تاریخ، نقشه‌های یونانی، نقشه‌های رومی و قرون وسطایی اروپایی، نقشه‌های دوران شکوفایی جامعه‌های اسلامی، نقشه‌های دوره رنسانس - سده های هفدهم و هجدهم، و بالاخره نقشه‌های جدید سده بیستم که با استفاده از نقشه‌برداری‌های هوایی، و ماهواره‌ای و به کمک کامپیوتر تولید شده است. نقشه‌های بومی سرخ‌پوستان آمریکا در قبایل قدیم آفریقایی و آسیایی و استرالیایی نیز قابل ذکر است.

پ) از نظر تکثیر: دست‌نگار و چاپی

تاریخ ترسیم یا چاپ نقشه که معمولاً از سال ۱۴۷۷ آغاز شد تا اوایل سده بیستم تصویر آینه‌ای نقشه را ابتدا

روی یک صفحه چوبی و بعد به ترتیب روی صفحه مسی، فولادی و سنگی حک می‌کردند، و با کمک ماشین چاپ این تصویر در نسخه‌های زیادی روی کاغذ منتقل می‌شد. اختراع کامپیوتر در اواسط سده بیستم چاپ نقشه را به صورت رقمی (Digital) میسر ساخت و روش‌های سابق در مقابل این پیشرفت صنعتی متروک و منسوخ شد. طبق آماری که در دست است نقشه‌های دست‌نگار معمولاً چند نسخه رونگاری شده، و نقشه‌های چاپی بعضی تا چند ده‌هزار نسخه تکثیر شده است.

ت) از نظر منطقه‌ای که نقشه نشان می‌دهد

نقشه‌های دنیا، قاره‌ها، کشورها، استان‌ها، شهرها، راه‌ها، مسیرها، رودخانه‌ها، کوه‌ها، ساحل‌ها، جزیره‌ها، محدوده‌های کشاورزی و صنعتی. و نقشه‌های دریایی (Charts)، و از این جمله، بخش مهمی از نقشه‌های جغرافیایی را تشکیل می‌دهد.

ث) از نظر موضوع

نقشه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، تاریخی، صنعتی، بهداشتی و انواع بسیار دیگری را می‌شناسیم. نقشه‌های مذهبی شامل قبله‌نماها، زیارتگاه‌ها، تصویر اسطوره‌های مذهبی، و مسیرهای قدیسین است. دامنه نقشه‌های موضوعی (Thematic Maps) وسیع و موارد استفاده آنها فراوان است.

ج) از نظر اندازه

نقشه‌های بزرگ دیواری، اطلس‌های جغرافیایی از بزرگ تا جیبی و نیز نقشه‌های کتابی که در سفرنامه‌ها، و راهنماهای جهانگردان آمده قابل ملاحظه است. نمونه جالبی از نقشه‌های بزرگ دیواری را می‌توان در "گالری نقشه‌ها" در واتیکان بازدید کرد.^{۱۶} نقشه‌ای بزرگ در شهر ونیز (Venice)، که در سال ۱۵۰۰ به وسیله یعقوب بربری (Jacopo d'Barbari) تهیه شده است و از شش صفحه به هم پیوسته تشکیل می‌شود، ۲۸۱ سانتی‌متر طول و ۱۳۳ سانتی‌متر عرض دارد. نسخه‌ای از این نقشه کمیاب در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود.^{۱۷} در کشور ژاپن نقشه‌های بسیار بزرگی را از به هم پیوستن برگ‌های زیادی تهیه می‌کردند که می‌بایست آنها را برای ملاحظه و بررسی روی کف اتاق یا میز بزرگی گسترده. از آنجا که ناظر می‌بایست در چهار سوی این نقشه حرکت و از هر سو به بخشی از آن نگاه کند، نوشته‌های نقشه همواره به سوی خارج بود که به آسانی خوانده شود.

بزرگ‌ترین اطلس جهان کتابی است که به کوشش جمعی از بازرگانان شهر آمستردام در نسخه‌ای یکتا تهیه

و به چارلز دوم پادشاه انگلستان در سال ۱۶۶۰ هدیه شده است. این اطلس به نام رئیس گروه تهیه‌کننده یوحنا کلنکه (Johannes Klenke) به اطلس کلنکه (Klenke Atlas) معروف شده است. این بزرگ‌ترین کتاب جهان ۱۷۱ سانتی متر ارتفاع و در صورتی که باز شده باشد ۲۳۱ سانتی متر عرض دارد، و به علت سنگینی زیاد تنها روی چهارچرخ که زیر آن تعبیه کرده‌اند قابل حرکت است.^{۱۶} خوشبختانه این کتاب عظیم در کتابخانه بریتانیا به خوبی حفظ شده و قابل بازدید است.

کره‌های جغرافیایی بسیار بزرگی نیز در بعضی کشورها ساخته‌اند که تا حدود ده‌متر - که ارتفاع یک ساختمان سه طبقه است - ارتفاع دارد و ظرف مدتی حدود نیم‌ساعت یکبار به دور خود می‌گردد، و می‌توان تمام بخش‌های آن را از ایوان‌هایی که به فاصله کمی از آن ساخته‌اند به دقت ملاحظه کرد.

این گونه کره‌های جغرافیایی بیشتر جنبه آموزشی و توریستی دارد. نقشه سه‌بعدی بعضی از شهرها یا ممالک دنیا نیز با مقیاس بزرگ و مصالح مختلف در محوطه‌های وسیعی با سقف محافظ روی زمین ساخته شده است. نگارنده یکی از این نقشه (مدل یا ماکت) ها را دیده‌ام که کشور گواتمالا را در امریکای مرکزی روی کف محوطه بزرگ سقف‌داری نشان می‌دهد و از دیدنی‌های جهانگردی شهر گواتمالا است.

۱۲) نقشه‌های عمومی و خصوصی

نقشه‌هایی که کشوری را به طور کامل در بر گیرد نقشه عمومی آن کشور می‌نامند (General Maps). شاید بتوان در زبان فارسی آن را نقشه کلی نیز نامید. نقشه‌هایی که بخشی از یک کشور و یا یکی از عوامل جغرافیایی آن کشور را نشان دهد - مانند یکی از استان‌ها، شهرها، کوه‌ها، رودخانه‌ها و امثال آن - نقشه خصوصی (Special Maps) یا جزئی آن کشور است.

۱۳) نقشه جغرافیایی را چگونه باید خواند

گاه در موزه‌ها دیده‌ایم که بعضی نفوس نظری سطحی به نقاشی‌ها، مجسمه‌ها و دیگر آثار هنری می‌اندازند و از آن به سرعت می‌گذرند، و به نظر می‌رسد که چیزی دستگیرشان نشده است. علت آن است که نیاموخته‌اند

چگونه باید این آثار هنری را شناسایی و ارزیابی کرد. برای فهم و درک نقشه نیز سواد ویژه لازم است که در جامعه‌های پیشرفته در محیط خانه و مدرسه و اجتماع به تدریج حاصل می‌شود. ولی در جامعه‌های در حال توسعه، این گونه امور مورد اعتنا نیست. توجه به نکات زیر برای حصول این سواد ویژه سودمند است:

(الف) اندازه‌های نقشه، و اینکه آیا نقشه دست‌نگار است یا چاپی، یا مخلوطی از این دو (به بخش ۱۱ - ج نگاه کنید)

(ب) نوع کاغذ و روش چاپ نقشه (به بخش ۱۱ - ب نگاه کنید)

(پ) تاریخ ترسیم یا چاپ نقشه که معمولاً روی نقشه و یا توضیحات مربوط به آن آمده است (به بخش ۱۱ - ب نگاه کنید)

(ت) نام نقشه‌نگار و کمک‌های وی که بیشتر روی نقشه آمده است. برای کسب اطلاعات بیشتری در مورد نقشه‌نگاران می‌توان به دانشنامه‌های نقشه‌نگاری مانند دانشنامه تولی مراجعه کرد.^{۱۷}

(ث) منطقه یا عواملی که در نقشه ترسیم شده است، با در نظر گرفتن نصف‌النهارها و مدارهایی که روی نقشه آمده است و یا می‌توانست آمده باشد. (به بخش ۱۱ - ت نگاه کنید)

(ج) عنوان نقشه که معمولاً روی نقشه ثبت است، و نیز شرحی که نقشه‌نگار یا ناشر زیر عنوان و یا در گوشه‌ای از نقشه آورده است. اگر این شرح به زبانی که پژوهنده با آن آشناست نباشد، شایسته است که وی ترجمه‌ای را از آن فراهم کند.

(چ) مقیاس نقشه که گاه روی آن آمده و گاه باید با اندازه‌گیری و مقایسه به صورت تقریبی محاسبه شود.

(ح) منبعی که نقشه از آن آمده است مانند اطلس جغرافیایی، سفرنامه، کتاب تاریخ و شبیه آن که باید برای کسب اطلاعات بیشتر به آن منبع مراجعه کرد. در مورد نقشه‌های مستقل نیز معمولاً توضیحاتی جداگانه موجود است که مراجعه به آن مفید و بلکه ضروری است.

(خ) توجه کامل به علامت‌ها و نام‌های جغرافیایی و آنچه محتوای نقشه است. با کمک این اطلاعات

^{۱۶}H. Marshall McLuhan, *Understanding Media* (New York: McGraw-Hill, 1964).

^{۱۷}Galleria della Carte Geografiche, Vatican.

^{۱۸}Barber and Harper, *Magnificent Maps*, 30-31.

^{۱۹}Barber and Harper, *Magnificent Maps*, 92-93.

مقدماتی می‌توان روش و هدف نقشه‌نگار و تاریخچه تهیه نقشه را با استفاده از کتاب‌ها و مقاله‌های راهنما بررسی کرد، و تأثیرپذیری و تأثیرگذاری آن را در ارتباط با جامعه و نقشه‌های دیگر سنجید. به دست آوردن آماری مانند تعداد نسخه‌های چاپ شده، و تعدادی که محفوظ مانده و نام کتابخانه‌هایی که نسخه‌ای از نقشه را در اختیار دارند، و بالاخره بها و امکان خریداری آن نقشه در فروشگاه‌ها و حراجی‌ها مفید و قابل توصیه است.

پژوهنده با کسب این اطلاعات که گاه نیازمند صرف وقت طولانی است، می‌تواند مطمئن شود که نقشه را به درستی بررسی کرده است، و برای پژوهش عمیق تر و دقیق‌تر آمادگی دارد.

۱۴) سوءاستفاده از نقشه

نقشه نیز مانند کتاب گاه به سهو یا به علت کم‌اطلاعی و کم‌دقتی نقشه‌نگار، و گاه به عمد برای مقاصدی خاص، اطلاعاتی ناقص و یا غلط را به ذهن بیننده منتقل می‌کند. البته باید در نظر داشت که اطلاعات جغرافیایی در قدیم محدود و ناقص بوده و با تکمیل ابزارهای اندازه‌گیری و کار و کوشش مداوم کاشفین و جغرافی‌دانان به تدریج وسیع‌تر و کامل‌تر شده است. این اطلاعات در زمان حاضر با استفاده از عکس‌برداری‌های هوایی و ماهواره‌ای، و کمک کامپیوتر و روش‌های رقمی (digital) هم از نظر وسعت و هم از نظر دقت و صحت به مرزى بالا و غیرقابل مقایسه با سابق رسیده است. اما اینجا تنها نقشه‌نگارانی مورد نظرند که به عمد و به خاطر مقاصد و منافع خاصی چون جلب رضایت سفارش‌دهندگان و یا رونق بازار فروش به نوعی به جعل نقشه پرداخته و اطلاعات ساختگی و دور از واقعیت را به نمایش آورده و سبب گمراهی و سردرگمی بینندگان شده‌اند. این‌گونه خطاکاری در بعضی از نقشه‌هایی که برای فرمانروایان و ارباب قدرت یا متعصبین مذهبی تهیه شده و می‌بایستی آنان را خرسند و راضی کند، به آسانی قابل رؤیت است.

بیشتر در بخش مربوط به نقشه در ارتباط با سیاست و قدرت با توضیحی که درباره نقشه "ممالک ایران" اثر ابراهیم مترقره داده شد، نمونه‌ای از سوء استفاده از نقشه برای اهداف سیاسی ارائه گردید. نمونه دیگر آنکه گاه نقشه‌نگار ناچار بوده است که نقشه خود را با بعضی باورهای مذهبی هماهنگ کند تا از مخالفت روحانیان و دشمنی توده‌های متعصب مردم در امان

باشد، جهان‌نمای محمد زکریای قزوینی نمونه‌ای از این موارد است. نقشه قزوینی در بخش نقشه‌های ایران، توصیف خواهد شد، و اینجا فقط اشاره می‌شود که وی به منظوری که در بالا ذکر شد، کوه‌های فرضی قاف را که در سوره قاف و نیز در احادیث اسلامی به آن اشاره شده، پیرامون بحر محیط تصویر کرده است. در لغت نامه دهخدا در مدخل "قاف" آمده است: "قاف نام کوهی است مشهور و محیط است به ربع مسکون، گویند پانصد فرسنگ بالا (ارتفاع) دارد و بیشتر آن در میان آب است، و هر صبح چون آفتاب بر آن افتد، شعاع آن سبز می‌نماید. و چون منعکس گردد کبود... گویند عنقا بدان آشیان دارد. در معجم البلدان مسطور است که کوهی عظیم است که به گرد دنیا برآمده، از او تا آسمان مقدار یک قامت است، بلکه آسمان بر او منطبق است. و سوره قاف اشاره بدوست و جرمش از زمرد است و کبودی هوا از عکس لون اوست."^{۲۰}

ذکر این کوه فرضی در اشعار شاعران بزرگ ایران مانند فردوسی و سعدی و حافظ و منوچهر و خاقانی نیز آمده است.^{۲۱} با آنکه چنین عاملی فرضی و غیرواقعی بخش مهمی از نقشه قزوینی را تشکیل می‌دهد، نباید او را سرزنش کرد، چه او بدون هماهنگ کردن نقشه خود با باورهای مذهبی و فرهنگی مردم نمی‌توانسته است زمینه مناسبی برای ارائه نقشه خود فراهم سازد.

در اروپا نیز در سابق سخت‌گیری‌های بیشتری حکم فرما بوده است. از جمله میکائیل سروتوس (Michael Servetus) متولد ۵۱۱ در اسپانیا که هم پزشکی حاذق و هم اهل کلام (دین‌شناسی) بود، در سال ۱۵۳۵ چاپ جدیدی از اطلس جغرافیایی بطلمیوس یونانی را برای برادران ترشزل (Treshsel) در شهر لیون فرانسه منتشر کرد. اما از آنجا که وی با جمعی از علمای مسیحی و بویژه با کالون فرانسوی در بعضی از مسایل دینی مانند تثلیث (Trinity) اختلاف نظر داشت، او را در سال ۱۵۵۳ به دستور کالون محاکمه و محکوم به اعدام کردند. از جمله دلایل کفر وی چاپ همین اطلس بطلمیوسی را مذکور داشتند که با بعضی نظریات کلیسایی تفاوت‌هایی داشت. طرفداران کالون برای اجرای حکم، این مرد فرهیخته و دانشمند را در سن ۴۲ سالگی زنده به آتش افکندند و طعمه حریق ساختند. این واقعه در شهر ژنو اتفاق افتاد که امروز بعد از گذشت ۴۵۰ سال مرکز آزادی و دموکراسی و علم و دانش محسوب می‌شود. شاید اعمال وحشیانه‌ای از این دست که به نام مذهب انجام می‌گرفت سبب تنبه و تغییر فکر مردم ژنو و اروپا بوده باشد.^{۲۲}

۱۵) نقشه‌های قدیمی معرف هویت ملی

نقشه‌های قدیمی هر سرزمینی را از رساترین اسناد هویت مردمی دانسته‌اند که در آن سرزمین یا کشور زندگی می‌کنند، به ویژه که در طول زمان محیط جغرافیایی در فرهنگ ساکنان خود و حتی در شکل ظاهری آنان بیش از هر عامل دیگری اثر می‌گذارد.

تونی کمبل رئیس سابق بخش نقشه در کتابخانه بریتانیا در نامه‌ای به نگارنده می‌نویسد: "نقشه‌های قدیمی ایران از چند دیدگاه مختلف اسناد قوی و مؤثری در تأیید و تثبیت هویت ملی مردم آن سرزمین است، چه کسانی که مقیم آن کشورند، و چه نفوسی که ایرانی تبارند ولی مقیم خارج‌اند..." (ترجمه از انگلیسی)

نگارنده طی سی سال گذشته شاهد تلاش بعضی ملت‌های نوخاسته بوده است که در به در، یا کتابخانه به کتابخانه، به دنبال آن دسته از نقشه‌های قدیمی هستند که حاوی نامی و اثری از کشور نوپای آنان باشد، و برای وصول به این آرزوی خویش از

هیچ‌گونه کوشش و هزینه‌ای باک ندارند. خوشبختانه ملت ایران چنین مشکلی ندارد، چه با سابقه چندین هزارساله تاریخی خود گنجینه‌ای از نقشه‌های قدیمی را در اختیار دارد.

²⁰R.V. Tooley, *Tooley's Dictionary of Mapmakers*, 4 volumes (UK: Map Collector Publications Ltd, 1999-2004).

^{۱۰}، ۱۵۳۲۵۰ علی اکبر دهخدا، (دوره جدید؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)، جلد ۱۰، ۱۵۳۲۵۰ علی اکبر دهخدا،

^{۲۲} غلامحسین مصاحب، دایرةالمعارف فارسی (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۴)، جلد ۱، بخش ۱، مدخل قاف-سوره - کوه، ۱۹۸۹.

²³Alai, *General Maps of Persia*, vol. 1X, 75.

سی سال انتشار

راه‌آورد

فصل نامه آزاداندیشان ایران

اشتراک: ۸۱۱۷ - ۷۲۴ (۳۱۰)

rahavard@rahavard.com www.rahavard.com